

L'aprofitament de l'aigua de l'estany de Banyoles: els recs en la formació de la ciutat

Jeroni MONER CODINA

Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, pl. de la Font, 11, 17820 Banyoles

L'estany de Banyoles desguassa actualment les seves aigües mitjançant cinc canalitzacions o recs (a part dels dos sobreexidors moderns). Segons la denominació oficial actual i de nord a sud són: el de ca n'Hort, el d'en Teixidor (aquests dos s'ajunten i formen la Riera Vella o de Sant Miquel), el de la Figuera d'en Xo, el rec Major i el de Guèmol (fig. 1).

En el text que segueix es pretén donar una visió general de la realitat construïda per a l'aprofitament d'aquest desguàs, i dels traçats, noms i utilització de les seves canalitzacions, així com també de la seva incidència en el desenvolupament urbà i econòmic que va seguir a l'establiment monàstic a principis del segle IX.

En aquest sentit, en aquestes notes no es tractarà específicament el rec de Guèmol, una construcció segurament no gaire posterior a la dels altres recs, però dedicada només al regadiu de l'entorn d'aquell veïnat, sense cap incidència sobre l'estructura urbana de la Banyoles medieval, tot i que sabem que l'any 1440 ja existia (Constans, 1951, p. 24).

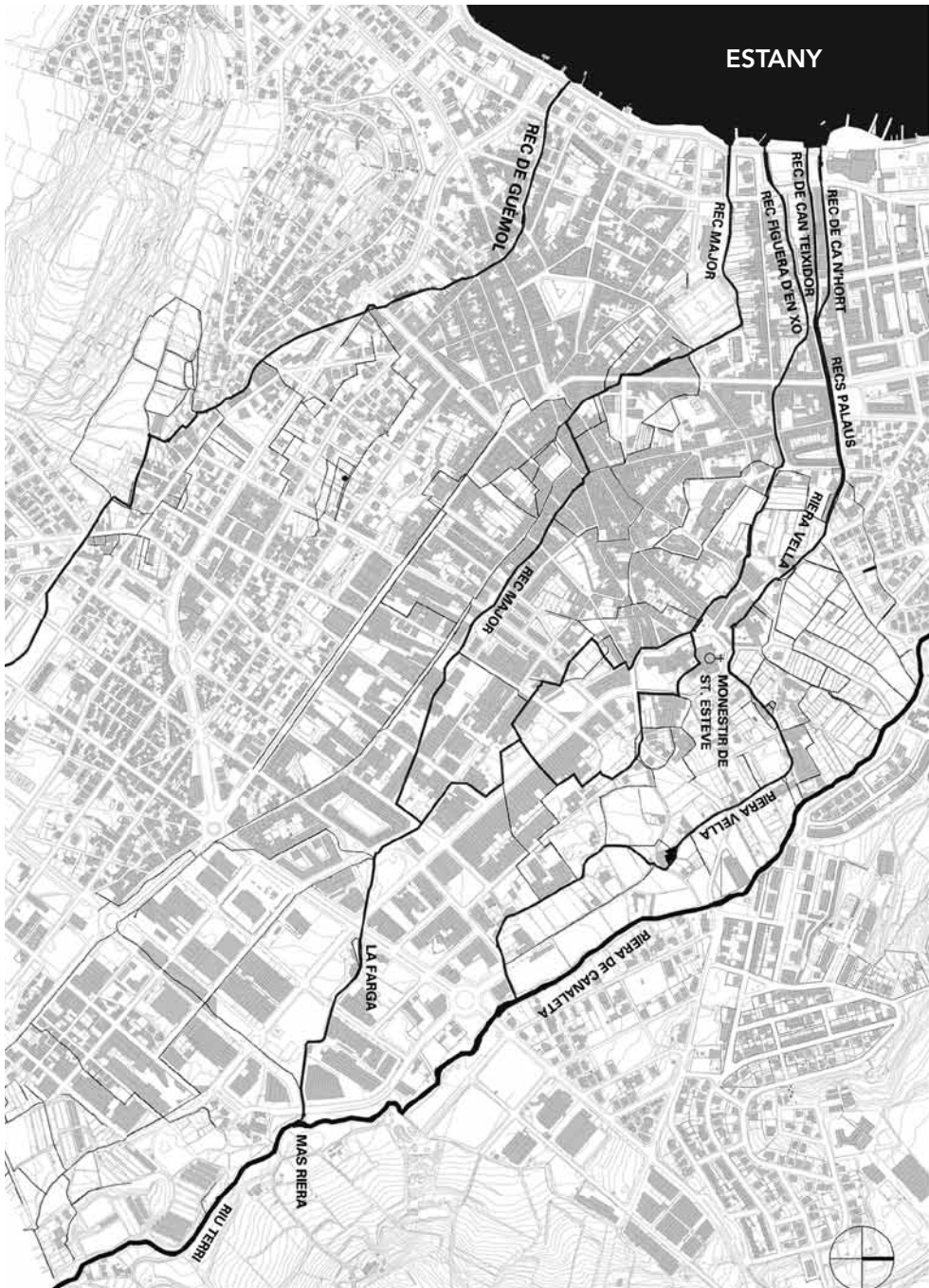

Figura 1
La xarxa actual de recs de Banyoles.

Introducció

La primera notícia coneguda sobre el control de l'aigua ixent de l'estany de Banyoles en forma de conduccions artificials («aquis aquarum ductibus») i la presència de molins («molendinis») és la que apareix en una butlla de l'any 1017 (Constans, 1985, p. 297-303), tot i que l'autenticitat del document darrerament s'ha posat en dubte (Reyes, 2013, p. 133-135). Però no és fins l'any 1263 que, per causa de la redempció de certs privilegis de l'abat, es descriuen els límits de la Vila i s'esmenten amb noms i situació relativa els recs que definien la zona afectada per l'acord (Constans, 1987, p. 361-365).

Els recs citats en aquest document són el «Dagemel», és a dir, de Guèmol, que era el nom que llavors prenia l'actual rec Major (Alsius, 1895, p. 120), i els recs «Palanchs» (o sigui els avui anomenats de ca n'Hort i de la Figuera d'en Xo en el tram que discorren junts, paral·lels i només separats per una petita mota, recs més tard anomenats Palaus). En conseqüència, quedava implícita –malgrat que no se l'hi donés un nom concret– l'existència de la riera Vella, és a dir, del rec format per la unió dels dos Palaus, els quals, juntament amb el Major definien un territori determinat. Pel que fa a molins, en aquest document només s'esmenten el d'en «Bernardi de Rego» (Bernat del Rec, el molí de la plaça Major) i els del mas «de Prato» (Prat), mas que fins avui no ha estat localitzat amb seguretat malgrat que Alsius el situa a can Nocaire al carrer de Girona i Constans ho ratifica (Constans, 1951, p. 140), cosa força dubtosa.

De manera que, pel que fa a la formació d'aquest sistema hidràulic, fins aquest segle XIII o, més ben dit, fins que no apareix més documentació en els segles següents, només es pot parlar d'hipòtesis basades en estudis geològics, en troballes arqueològiques o en deduccions a partir del mateix traçat actual dels recs. Però el fet que no hi hagi notícies amb noms de recs i molins fins aquest segle XIII no vol dir que els esmentats, i els que es citaran a partir d'ara, no existissin molt abans de les dates en les quals apareixen en els documents. En realitat s'ha de suposar que una vegada construïts uns primers edificis de l'establiment monàstic a resguard de les aigües que eixien de forma natural de l'estany, un dels primers objectius de la colonització havia de ser no només la de l'aprofitament d'aquestes aigües per al regadiu, sinó també per a l'obtenció de l'energia hidràulica utilitzada en una eina tan imprescindible com és la del molí.

El desguàs natural de l'estany

Una d'aquestes hipòtesis està relacionada amb el procés que va seguir el desguàs natural de l'estany a partir de la seva formació a l'època del Quaternari, quan ocupava molta més superfície que la que mostra la seva cubeta actual, és a dir, quan inundava bona part de les terres de llevant i de ponent, però sobretot la plana sud amb desguàs cap a la vall del Matamors. Aquest desguàs es va anar desplaçant cap al nord i va anar baixant successivament per les valls de llevant per causa del rebliment provocat per les deposicions calcàries de l'aigua. De manera que primer circulà entre els turons de Miànigues i de la Font Pudosa, després entre el Puig d'en Colomer i el d'en Ramis i, ja en temps històrics, cap a l'est de la plataforma al

final de la qual s'havien establert les primeres construccions del monestir. Però encara devien haver-hi algunes escorrenties a l'est del Puig d'en Ramis, entre el pla dels Turers i el Puig de Santa Maria (Sanz, 1986, p. 99-104).

En el mateix treball s'aventuraven les possibles zones d'eixida natural a l'època de l'establiment monàstic i per tant susceptibles de ser controlades amb dics o motes. És a dir, que els esperons de travertí creats pel rebliment probablement deixaven alguns espais per on sortia l'aigua. Aquestes zones devien estar situades a uns tres-cents metres de la mota actual en una línia que es pot definir entre el portal d'entrada de la finca de les Rotes i el carrer de Ponent al final del Buenos Aires (Sanz, 1986). Un terraplenat amb terres i estaques devia permetre reduir aquests espais per tal de canalitzar l'aigua i dirigir-la als llocs desitjats. Des d'alguns punts d'aquests terraplenats o motes, probablement iniciaven el seu recorregut tant els recs de ca n'Hort, d'en Teixidor i de la Figuera d'en Xo, quasi coincidents, com el Major, situat en la mateixa línia uns metres més enllà.

La construcció d'aquestes motes va comportar l'elevació del nivell de l'estany uns 60-80 cm (Sanz, 1986, p. 106), si bé una primera pujada del nivell original ja es devia produir durant els successius rebliments i els corresponents desplaçaments del desguàs natural. Actualment, però, caldria modificar algunes de les línies del desguàs plantejades en aquestes hipòtesis, especialment després de l'aparició i posterior excavació del poblat neolític de la Draga, i també s'hauria d'augmentar aquesta elevació artificial del nivell de l'aigua almenys al doble del que s'havia previst inicialment.

La primera mota i les dessecacions

D'acord amb les hipòtesis plantejades –que en realitat queden força confirmades amb el mateix traçat dels recs–, la primera mota que va controlar la canalització del desguàs de l'estany devia estar situada a l'esmentada entrada de la finca de les Rotes, allà on convergeixen els tres primers recs que surten actualment de l'estany, és a dir, els de ca n'Hort, d'en Teixidor i de la Figuera d'en Xo, precisament allà on els dos primers inicien el seu recorregut junts, paral·lels i separats per una petita mota. Cadascun d'aquests dos recs (anomenats successivament «Palanchs», «Palenchs», «Palaus» o «Dos Recs») anava a parar directament als masos de ca n'Hort i de can Teixidor («Orto» el 1263 i «Brugada» el 1279) i suposadament als seus respectius molins per després ajuntar-se i formar la riera Vella.

Segons les teories exposades anteriorment, també des d'aquesta mota i en la mateixa època (o abans), es devia iniciar el tercer rec, el de la Figuera d'en Xo, bé a manera de sobreixidor dels dos recs Palaus i de la riera Vella o bé com a rec independent. Tot i que el seu nom no apareix fins a la meitat del segle XIV com a «recho de Canalli», «de sa Canal» i «de la Canal» (Faria, 2004), altres evidències, que es veuran més endavant, permeten suposar que la seva construcció no només fou coetània de la dels recs Palaus, sinó que, com s'ha dit, fins i tot podia haver estat anterior. En qualsevol dels casos, va ser anterior a la del rec Major, esmentat, com «els Palaus», l'any 1263.

L'APROFITAMENT DE L'AIGUA DE L'ESTANY DE BANYOLES:
ELS RECS EN LA FORMACIÓ DE LA CIUTAT

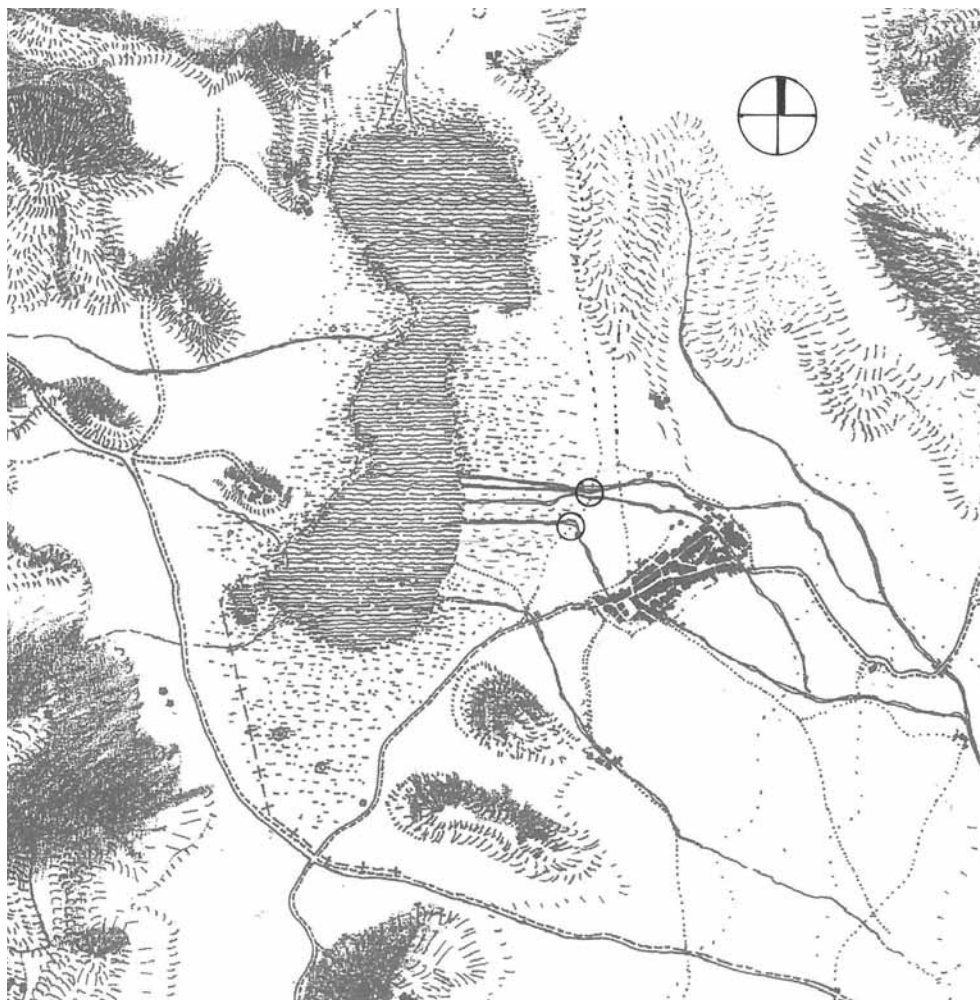

Figura 2

Reconstrucció de la situació dels recs i camins principals de Banyoles en època baixmedieval amb la vila emmurallada. Els cercles indiquen la probable situació de la mota primitiva.

D'acord amb aquesta suposició, doncs, inicialment es va construir una primera mota (amb un, dos o tres recs de sortida), bastants metres més lluny del lloc on està avui situada l'actual amb el passeig arbrat de plàtans, i més tard una segona per donar sortida al rec Major, uns metres més al sud però a la mateixa altura. Això vol dir que entre la mota actual i la primitiva hi havia un espai amb aigua però amb molt poca profunditat, és a dir, amb aiguamolls i per tant desaprofitat per a l'agricultura. Aquest espai és el que amb una operació posterior es devia dessecar a base de la prolongació dels recs des de la mota o motes primitives i de la construcció d'una de nova (fig. 2).

Aquesta dessecació, basada en la prolongació dels tres primers recs en terreny de poca profunditat per aconseguir més terres cultivables i que segurament devia incloure la del rec Major, es va dur a terme abans de l'any 1389, segons es confirma en la descripció d'uns terrenys al Prat de les Rotes (Faria, 2004). I com que molt probablement en aquesta època també s'havia construït l'actual rec de Guèmol, podem imaginar el paisatge lacustre amb les *dragues*, situades sota el nivell de l'estany, que anaven des del Cap de Bou fins al que avui és el passeig Dalmau, cultivades amb hortes i aprofitades amb basses per als amadors del cànem, una imatge visible encara a la primera meitat del segle XX.

El primer rec

Sense altra documentació que la comentada a la introducció, com s'ha dit, la traça dels recs actuals ens pot donar alguna pista sobre quin devia ser un primer rec que ja complís els requisits que necessitava l'establiment monàstic i la colonització agrícola consegüent. Així que, partint de la hipòtesi de la construcció d'una primera mota en el lloc esmentat i dels documents dels segles XIII i XIV, el que es pot aventurar en primer lloc és que el rec Major es va construir més tard que els tres primers i en un altra mota, i que segurament el de Guèmol seria el més tardà de tots. Però, suposant que no s'haguessin construït al mateix temps els recs Palaus –amb la seva continuació de la riera Vella– i el de la Figuera d'en Xo, tampoc queda clar del tot quin dels dos va ser el primer a ser construït.

De fet, observant el traçat actual del rec de la Figuera d'en Xo (anomenat també del molí Canyer), es pot comprovar que –partint sempre de la teòrica primera mota– no només va de dret cap al monestir sinó que, abans de passar pel desaparegut antic hospital de Sant Roc, ja permetia el regadiu d'una àmplia zona d'horta, fer funcionar un molí –precisament el molí Canyer– i finalment dotar d'aigua el monestir i les cases del que va ser la Vila Vella, entre el monestir i l'església de Santa Maria dels Turers. Tot això abans de seguir cap al sud per les terres dels masos i possibles molins situats a ponent del camí medieval anomenat ara de la Creu d'en Trull (fig. 3.1).

Enfront d'aquesta hipòtesi es presenta la de la riera Vella, esmentada com a «Riera Veteri» l'any 1337 (Faria, 2004), com a primer i també possible únic rec, amb els recs Palaus en el seu inici i comptant, això sí, que en arribar prop del monestir es devia desdoblar en dos. Una branca probablement es dirigia cap al pla del monestir per tal d'assumir les funcions de proveir d'aigua les dependències monàstiques, les primeres cases de la Vila Vella i seguir cap el sud; mentre que l'altra branca permetia, per una banda, regar tota la vall situada a l'est del monestir i, també, la construcció de diversos molins aprofitant el gran desnivell existent entre el cenobi i la vall (fig. 3.2). És a dir que, segons aquesta hipòtesi, el rec de la Figuera d'en Xo encara podia no haver estat construït i en tot cas, una vegada dut a terme, devia desguassar, primer, a la branca superior de la riera Vella a l'altura de l'hort de l'hospital de Sant Roc per a, més tard i en època indeterminada, tallar amb aquesta branca, assumir el seu paper i establir-se com a rec individual, tal com és en l'actualitat (fig. 3.3).

L'APROFITAMENT DE L'AIGUA DE L'ESTANY DE BANYOLES:
ELS RECS EN LA FORMACIÓ DE LA CIUTAT

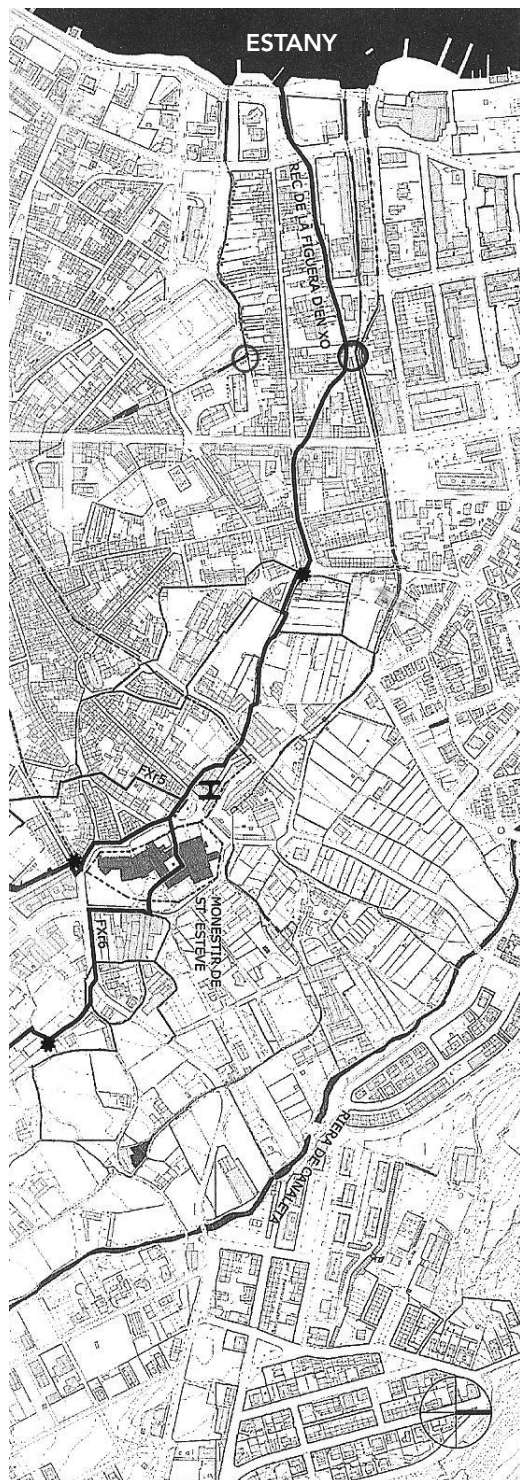

Figura 3

Hipòtesi sobre la construcció d'un possible primer i únic rec a partir d'una base topogràfica, amb la trama urbana i el traçat dels recs actuals. Els cercles indiquen la probable situació de la mota primitiva; la ratlla discontinua, la muralla medieval; els asteriscs, els molins documentats, i la H situa l'antic hospital del monestir amb el seu hort.

Figura 3.1

El rec de la Figuera d'en Xo com a rec primitiu, dirigit al monestir i aprofitat per a la Vila Vella.

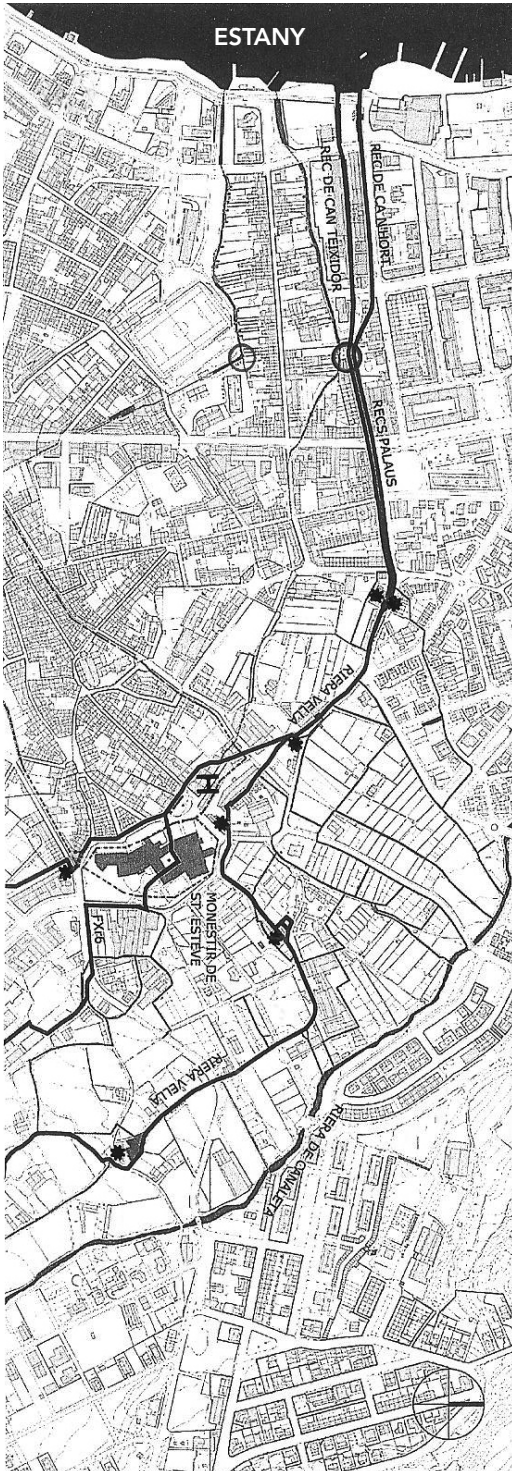

Figura 3.2

La riera Vella com a possible primer i únic rec amb la branca superior dirigida al monestir i a la Vila Vella.

L'APROFITAMENT DE L'AIGUA DE L'ESTANY DE BANYOLES:
ELS RECS EN LA FORMACIÓ DE LA CIUTAT

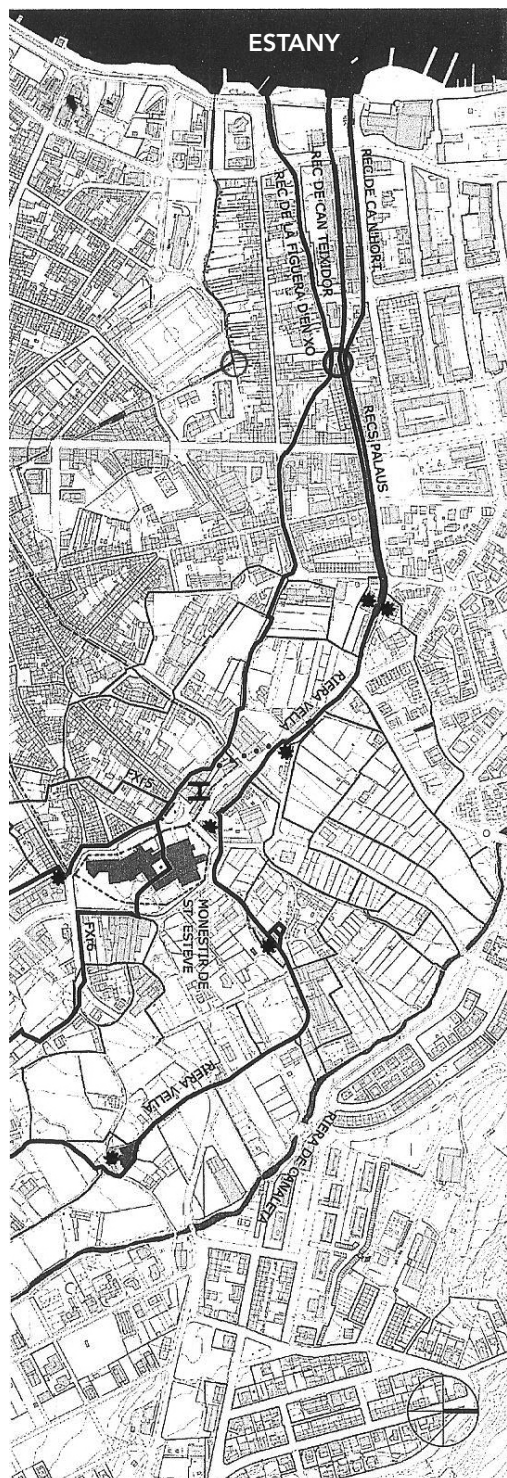

Figura 3.3

La riera Vella i el rec de la Figuera d'en Xo en el seu traçat actual. Amb punts, la possible connexió desapareguda.

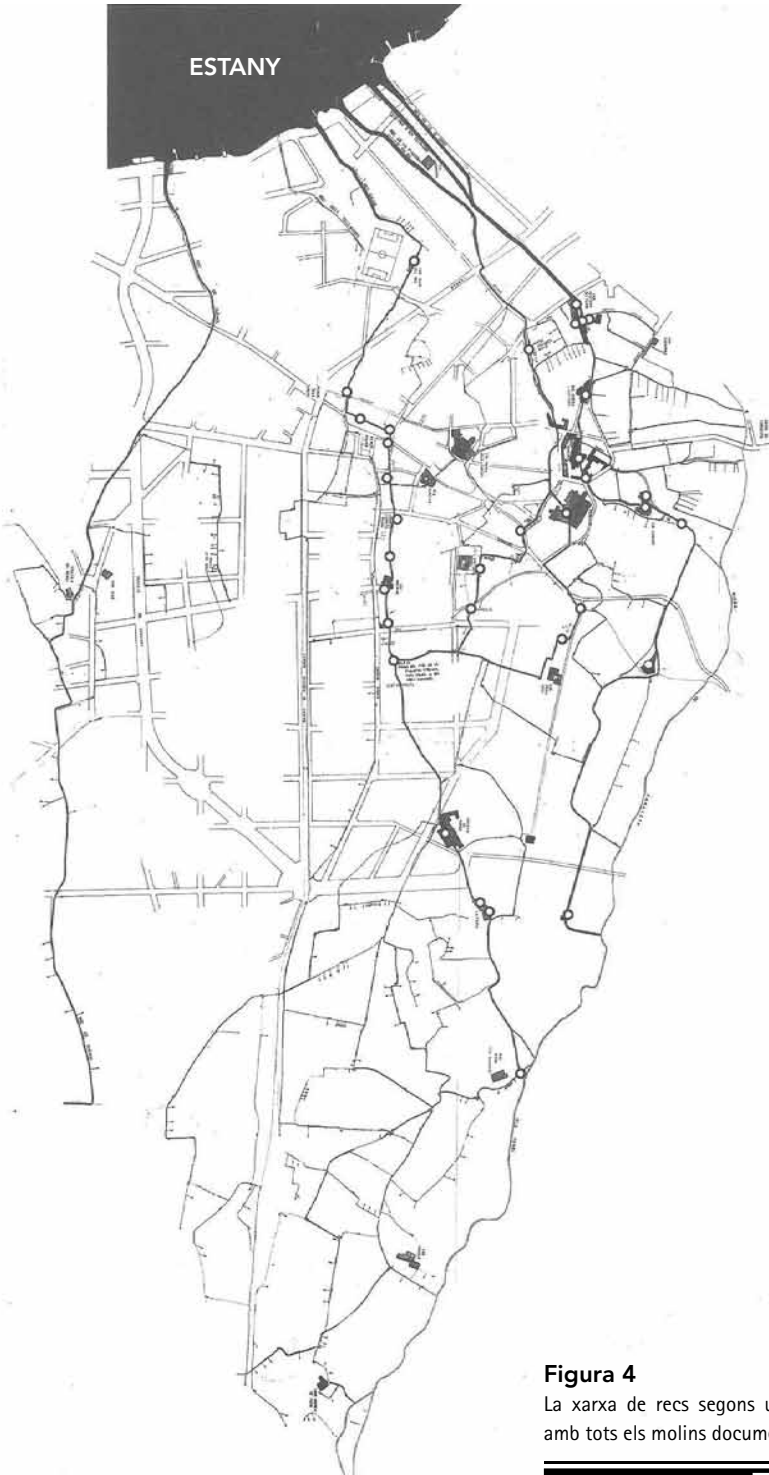

Figura 4

La xarxa de recs segons un plànol de 1990 amb tots els molins documentats i localitzats.

Els molins dels recs Palaus

Deixant aquestes hipòtesis i tornant a la realitat que ens presenta el traçat actual dels recs. Sembla raonable pensar que la seva construcció, a partir del control del cabal que sortia de l'estany, no només tenia intencions de regadiu sinó que havia d'anar molt més enllà d'aquest aprofitament, pensat probablement, fins i tot, des del moment que s'escollí el lloc de l'establiment monàstic. En aquest sentit, les possibilitats de creació d'energia hidràulica a partir dels molins o amb l'aigua corrent per a altres indústries i usos domèstics havia de ser raó fonamental perquè els monjos decidissin el lloc on es van establir comptant, és clar, amb la possibilitat del domini directe de l'abat sobre tot el territori que incloïa l'estany. No és estrany, doncs, que en parlar de recs sigui inevitable destacar el paper dels molins que coneixem, especialment dels drapers, els fariners i més endavant els paperers, que van ser, juntament amb altres, la base de l'economia local des dels primers segles de la colonització (fig. 4).

Ja s'ha comentat que la construcció dels dos recs paral·lels de ca n'Hort i d'en Teixidor (els recs Palaus), que conduïen l'aigua amb exclusivitat a cada un dels masos, tenia per finalitat el regadiu de les seves terres però amb tota seguretat també la de proveir d'aigua els seus respectius molins. Però mentre que el de can Teixidor ja és citat l'any 1279 com el molí d'en «Ramon Brugada d'Amont» (Faria, 2004), el de ca n'Hort no ho és fins que no apareix al text de La Concòrdia de les aigües de l'Estany l'any 1685 com a molí esmolador d'en «Frigola dels Turers» (Constans, 1992, p. 306). De totes maneres es fa difícil pensar que a ca n'Hort no hi hagués cap molí molt abans d'aquesta data, tenint en compte la particular individualització de les conduccions paral·leles dels recs Palaus i la presència del salt d'aigua. I també seria poc comprensible que cap dels dos molins no fos anterior a les notícies que en tenim.

Així que, el molí de can Teixidor, que durant molts anys va estar situat a la part posterior de la casa pairal dels Brugada com a molí draper –tot i que en els seus inicis sembla que hauria estat fariner–, en època no determinada va ser desplaçat al mateix cos edificat del de ca n'Hort. En aquest, l'any de 1779 (segons un plànol d'en Josep Toneca recollit per Mn. Constans) també hi havia un molí batan del beneficiat de Santa Maria, molí que el 1829 ja consta com a molí paperer de la família Riera, activitat que va perdurar fins l'any 1917 en el que avui és can Pipa (Vila, 2000). El de can Teixidor, en canvi, aproximadament a la mateixa època (1796) va ser fàbrica de xocolata de la família Torrent i va acabar produint gel fins l'any 1953 després d'una curta activitat relacionada amb les pells.

La riera Vella

Si s'accepta que la riera Vella, anomenada més tard de Sant Miquel, s'inicia realment després dels salts d'aigua de ca n'Hort i de can Teixidor, en realitat el primer molí que s'hi troba és el que des de l'any 1928 fins al 2002 va ser farinera de la família Surribas –actualment sense activitat però encara dempeus i amb tota la maquinària sencera i en bon estat–, indústria que probablement va ser construïda més tard que les que segueixen més avall. De fet, la primera

notícia d'aquest molí és de 1561, quan consta en aquest lloc (Palmada, 2010) l'existència d'una farga de claveters d'en Narcís Vedruna (Clara, 2003).

Però l'any 1594 també hi consta la d'un molí paperer d'en Miquel Quintana (Constans, 1981) –que podia haver coexistit amb la farga–, molí que des de l'any 1675 va ser dels Perpinyà. Destruït durant la Guerra del Francès, la família Torras el va reconstruir l'any 1819 (a partir d'aquell moment s'anomenà el Molí Nou) i hi va iniciar una important activitat paperera –compartida des de 1890 amb una fàbrica de xocolata–, activitats que van subsistir fins la comentada adquisició per part dels Surribas l'any 1928 (Vila, 2000).

Però és molt probable que, com s'ha dit, abans d'aquest molí ja s'hagués construït l'estructura hidràulica situada al costat del portal de l'Hospital, ja que l'any 1358 hi són citats dos molins fariners d'en Joan Despuig, molins que van ser cedits l'any 1373 al sagristà Francesc Batet i el 1375 a un altra sagristà, fra Guillem Tarradas, el qual va convertir un dels dos en molí draper (Constans, 1981). La indústria va ser dels Rabassa com a mínim des de 1537 (Constans, 1981), fins que, després de fer anar uns telers per als Nadal i Ribó l'any 1857 i convertir-se en molí paperer de la vídua Trias l'any 1907, va acabar sent novament fariner de la Cooperativa Agrícola l'any 1923 (Vila, 2000). Aquests molins, i sobretot aquesta àrea tan immediata al monestir, a finals del segle XIX van ser objecte de nombrosos canvis, i no només de l'activitat de l'aprofitament hidràulic, sinó del traçat del rec i del mateix camí públic (fig. 5).

La plana de Canaleta i els seus molins

La riera Vella que, com s'ha dit, si tenia una branca superior que entrava al monestir podia haver estat el primer –i en principi l'únic– rec a ser construït, va ser essencial per al desenvolupament del monestir i del petit nucli de la Vila Vella en aquests primers segles de creixement (almenys del X al XII). En qualsevol cas, seguint el curs troncal actual i sobrepasat el molí del portal de l'Hospital o d'en Rabassa i per tant l'important desnivell que hi té lloc, el rec entra a la plana que tanca per llevant la riera de Canaleta i més avall el riu Terri. Aquesta vall contenia diversos i importants masos i molins, alguns dels quals han desaparegut. En aquests molins de la plana l'energia hidràulica sovint s'havia de crear a base de basses o dipòsits construïts expressament per tal d'obtenir el corresponent salt i/o reserva d'aigua.

D'aquests molins, el més proper al del portal d'en Rabassa era el fariner i draper del mas Bou (avui can Laqué), esmentat com a tal l'any 1389 (Faria, 2004), però sobre el qual hi ha referències anteriors sense data de quan mas i molí eren propietat de Ramon Pont, que el va vendre a Arnau Puig l'any 1279 (Constans, 1981). El molí estava en mans d'en Joan Ferrer l'any 1685 (Constans, 1992, p. 306) i aquesta família el va tenir almenys fins l'any 1779, segons l'esmentat plànol d'en Josep Toneca. La família Laqué hi va fabricar ciment des de 1885 i va funcionar fins l'any 1960.

Uns metres més avall es conserva en molt bon estat el molí fariner d'en Boada de la Via, del qual hi ha referències de l'any 1279, quan sembla que era propietat de Guillem Reixach (Faria,

L'APROFITAMENT DE L'AIGUA DE L'ESTANY DE BANYOLES:
ELS RECS EN LA FORMACIÓ DE LA CIUTAT

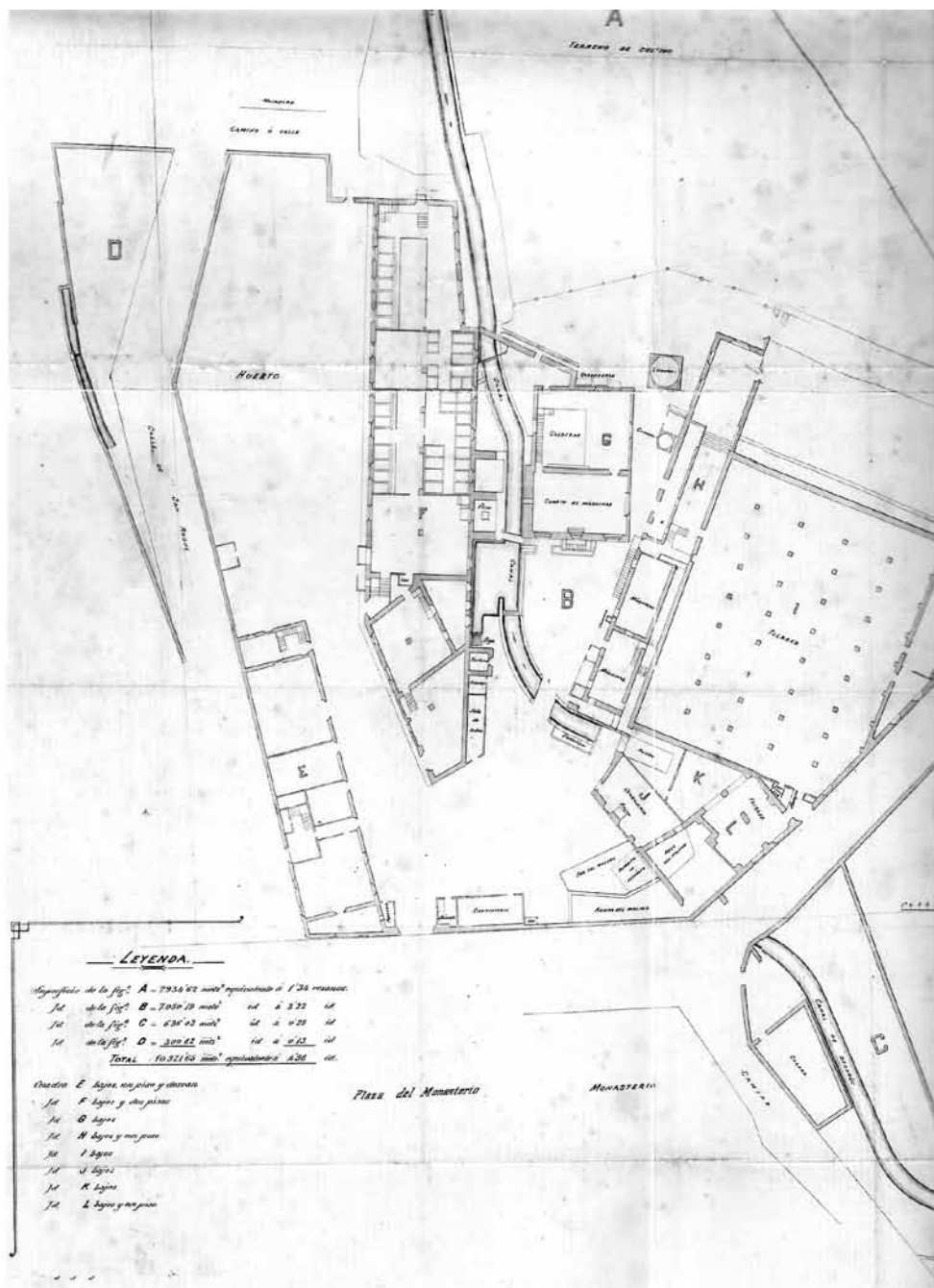

Figura 5

El conjunt industrial dels Nadal i Ribó –l'antic molí d'en Rabassa o del portal de l'Hospital– l'any 1904 quan ja pertanyia a la vídua Trias.

2004) i durant un temps indeterminat d'en Rabassa d'Avall o de la Via (Palmada, 2010). Però l'any 1685, quan un dels molins era polvorer, ja consta com a propietat de Guillem Boada de la Via (Constans, 1992, p. 306), família que en va mantenir l'activitat fins l'any 1937. S'hi mantenen les moles dels dos molins fariners i el trull del molí escairador o de "blat de coure", així com també els corresponents rodets de la transmissió vertical dels molins i el mur de l'antiga bassa (fig. 6).

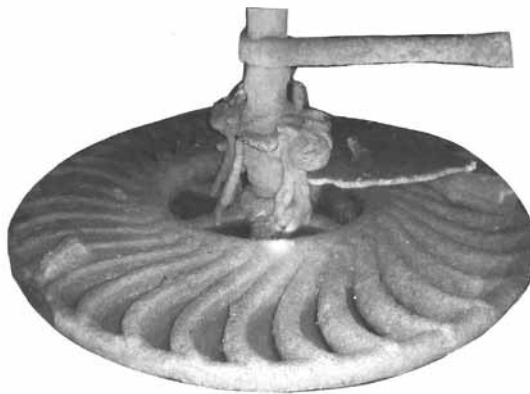

Figura 6

L'edifici de can Boada, i un dels rodets dels dos molins fariners i un escairador que encara existeixen.

Abans que la riera Vella aboqués les seves aigües a la riera de Canaleta, cal esmentar també el molí del mas Verdaguer (actualment can Famada i conegut durant molts anys com el mas Pujol de les Rieres). Situat un centenar de metres més avall que el mas, ha desaparegut quasi del tot, inclosa la seva bassa, ja que actualment ni tan sols hi passa el rec, desviat amb les operacions urbanístiques de finals del segle XX. Havia estat un molí important, esmentat els anys 1279 i 1326 com a molí fariner (Faria, 2004) i l'any 1685 com a polvorer però sense activitat (Constans, 1992, p. 306). No n'hi ha més notícies fins a principis del segle XX, quan consta com a fàbrica de teixits d'Alfonso de Pineda (Gussinyer, 1907, p.18), fàbrica activa a base d'una turbina i conduïda després per la família Lavall fins l'any 1945.

El molí Canyer en el rec de la Figuera d'en Xo

En el tram que va de l'estany al pla del monestir, ja dins la muralla medieval de la Vila i amb independència de quina sigui la realitat inicial construïda del rec de la Figuera d'en Xo (sobreeixidor dels recs Palaus amb desguàs a una suposada branca superior de la riera Vella amb separació posterior d'aquesta, o bé rec independent des dels inicis i dirigit directament cap al monestir i la Vila Vella), només hi ha un molí, el molí Canyer o del Canyé, molí que també ha donat nom al rec (Gussinyer, 1907, p. 19).

Aquest molí apareix en un capbreu de l'any 1337 com a molí –probablement draper– d'en «Ferrerós» o «Ferrerons» (Faria, 2004). Després ho va ser d'en Gircós, però des de finals del segle XVI i fins a principis del XIX el molí el van regentar els Ramis com a molí fariner, segons es pot comprovar en diversos documents esmentats aquí. Per successives herències passà a mans dels Manresa (1810), dels Carreras i dels Pineda –que l'any 1907 van substituir la tradicional roda de caixons per una turbina– (Gussinyer, 1907, p. 17). L'activitat va canviar quan uns arrendataris, els Pigem, l'any 1910 van utilitzar la força de la turbina existent per fabricar espadenyas, indústria que va continuar l'empresa Castañer i Serra l'any 1927 (Abellan, 2013a).

El rec va ser anomenat durant segles amb el nom de «rec d'en Ramis» o «rec que va al Monestir» (Constans, 1992, p. 306) perquè passa pel molí d'aquesta important família banyolina i pren la direcció del cos principal de l'abadia, mentre que tota la documentació anterior l'esmenta amb el redundat nom de «rec de La Canal» o «Sa Canal» i altres similars comentats al principi d'aquestes notes. El mateix rec, però, quan arriba al pla del monestir, ja a l'interior de la muralla medieval, i es presenta davant la façana principal del conjunt monàstic, l'any 1546 i el 1612 s'esmentava amb el nom de «rec Pasqual» (Constans, 1992, p. 67 i 162), mentre que, quan deriva cap al seu interior, segons Constans pren el de «rec de la Cuina» (Constans, 1951, p. 36).

Però el nom de molí Canyer i rec del molí Canyer o Canyé possiblement tingui molt a veure amb el mot *canat* pel fet que el molí ha estat relacionat amb aquesta estructura de pesca, de la qual es parlarà més endavant, i no amb les canyes tan habituals al llarg de tots els recs.

Així, l'any 1690 s'esmenta el «Canat d'en Ramis» o que el mateix Ramis pagava per «un canat [...] de pescar peix i delme de les anguiles» (Palmada, 2010). I aquest topònim, abans d'aquesta època, apareix amb formes com «Canar», «Caner», «Canamar» i altres que es comentaran en el seu moment.

Els primers recs i la Vila Vella

La riera Vella i el rec de la Figuera d'en Xo, en qualsevol dels casos hipotètics que s'han comentat, van tenir segurament una certa incidència en el desenvolupament econòmic de la Vila Vella, o sigui sobre el petit nucli urbà nascut a redós del monestir i que en època ja bastant avançada (segles XI-XII?) no devia allargar gaire més enllà de l'església de Santa Maria dels Turers, del carrer de la Paraireria i del que avui és placeta de la Font. Però des del punt de vista de l'estructura urbana d'aquest nucli sembla que la seva influència hagi estat més la d'un aprofitament a posteriori que no pas una directriu per a la seva formació. És a dir, que aquest primer rec (tant si era la suposada branca superior de la riera Vella, com el rec del molí Canyer o ambdós alhora) estava pensat des del monestir i per als seus interessos més que no pas per als de la Vila. Els camins principals d'aquesta, que es creuaven a la placeta de la Vila Vella, avui del Teatre, formen una estructura independent del traçat dels recs, mentre que el rec Major i la Vila Nova tenen una relació molt més directa, com es veurà més endavant.

Observant algun dels pocs plànols antics que existeixen, com el de 1824 i altres d'època similar (fig. 7), es pot veure clarament com el rec de la Figuera d'en Xo o del molí Canyer, després de passar per l'horta de l'hospital de Sant Roc –i proporcionar aigua a aquest hort i al mateix hospital–, es dirigia de dret cap a l'interior del monestir, on alimentava safareigs i viviers de peixos, mentre que la seva continuació cap al sud per sortir de la muralla constituïa una derivació més aviat forçada. Fins i tot ni s'assenyala la branca que entra a les hortes situades entre els carrers del Puig i Nou per anar a la plaça de la Vila Vella. És a dir, que, des del punt de vista urbà, aquest tram del rec que transcorre pel que hem anomenat pla del monestir actua més com a separador o frontera entre el monestir i la Vila que altra cosa.

En qualsevol cas, la qüestió és que el rec seguia –i segueix, ara soterrat– en direcció sud per tot el front de la muralla i fossat de ponent del monestir, i travessa el carrer de Baix o de Quatre Cases –l'entrada a Banyoles per la banda de llevant–, on, segons l'esmentat plànol de 1824, hi consta l'existència d'un molí. Hi ha força documentació, sobretot a partir del segle dinou, sobre la continuïtat d'aquestes dues derivacions situades entre la riera Vella i el rec Major després de passar pel pla del monestir i de les indústries que hi havia instal·lades. Però no hi ha cap dubte que, molt abans, aquests cursos d'aigua havien d'haver alimentat molins de masos de la zona tan antics com el mas Batlle (després mas Rodeja i finalment can Trull Vell), citat el 1263, el mas Peraseca (després Ameller), citat el 1389, i altres potser desapareguts o que consten amb un altre nom, com possiblement els del mas Prat, també esmentats en el document de l'any 1263.

L'APROFITAMENT DE L'AIGUA DE L'ESTANY DE BANYOLES:
ELS RECS EN LA FORMACIÓ DE LA CIUTAT

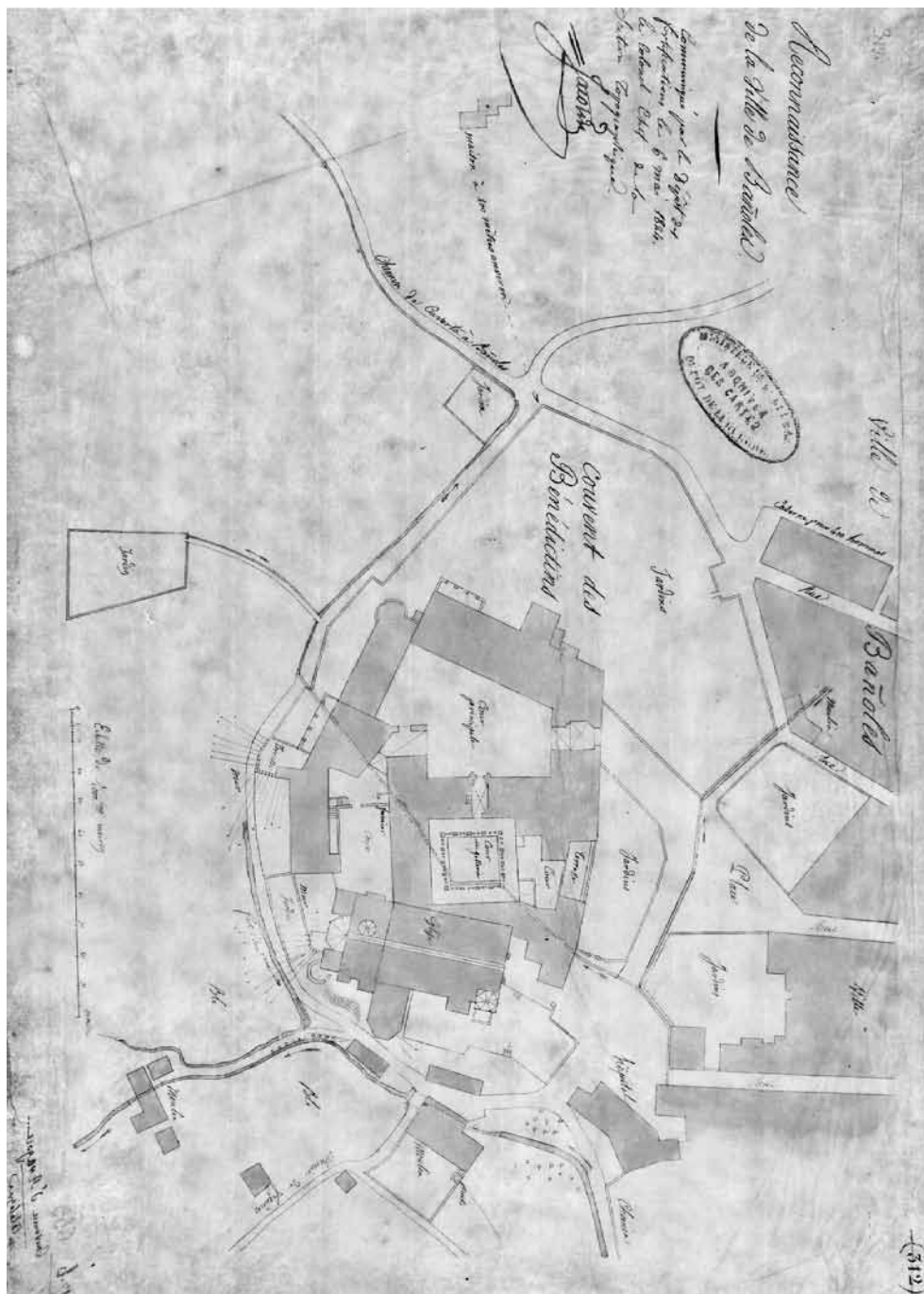

Figura 7
Plànol de l'entorn del monestir de Sant Esteve, l'any 1824.

El rec Major

El rec Major és el quart que surt de l'estany vist de nord a sud si el situem d'acord amb el límit actual de l'estany. Però, com ja s'ha dit, en la seva construcció inicial partia d'una mota situada en el pas que deixava circular l'aigua entre un esperó que seguia la línia, ja comentada, que va del portal de la finca de les Rotes al carrer de Ponent. Aquest punt d'arrencada està situat allà on fa un gir sobtat de quasi 90° en un angle del Camp de Futbol Vell i es dirigeix de dret cap al sud. Pel que fa a qüestió de noms, l'any 1279 aquest rec apareix anomenat en diverses ocasions com «reco Agumillo» o «d'Aguamillo» (Faria, 2004), nom que durant tot el segle següent se segueix utilitzant barrejat amb el més antic, ja esmentat al document de l'any 1263, com a «Daguemel», «Gemel» i «Gamel», en tant que límit parroquial entre les parròquies de Guèmol i Banyoles.

En algun document i almenys en el tram més proper a l'estany, l'any 1337 apareix anomenat «rec de sa Furcha» i també «de Vilanova», el 1389 «de sa Forcha» i «rec de Vilanova vel (o de) sa Forcha» (Faria, 2004) i el 1440 «rec de les Forques» (Constans, 1951). Però en aquests segles XIII i XIV el trobem documentat també com el rec del «Canat Nou» en referència a l'estructura de pesca que apareix quan s'ha fet referència al rec de la Figuera d'en Xo o al molí Canyer. Però potser el més representatiu de tots és el citat com a «rec de Vilanova», sobretot en aquest tram completament rectilini que es dirigeix cap a la part alta de la ja murada vila.

Aquest traçat tan net del rec entre la mota i la muralla –que va quedar trencat l'any 1850 per l'obertura de la nova carretera de Girona a Olot (avui carrer de la Llibertat)– indica la clara intenció d'entrar a la Vila Nova en el seu punt més alt, a l'encreuament dels actuals carrers de la Canal i de l'Abeurador, on hi havia la muralla nord de la Vila. En travessar la muralla per entrar al barri de Sobreporta, i gràcies al pendent existent en direcció sud i est, es podia repartir l'aigua amb grans possibilitats d'aprofitament immediat per diferents tipus d'obradors (tints o adoberies) o per a la construcció de molins, a part del regadiu de petits horts.

Precisament l'any 1581 consta l'existència del molí d'Antoni de Vilademi al carrer de Sobreporta de difícil localització (Constans, 1992, p. 108). En canvi, en el tram anterior a la trobada amb la muralla només hi podem constatar el possible molí de pales que podia haver existit a l'edifici conegut com can Quim del Rec, o bé el trull d'oli que Gaspar Colomer va construir l'any 1832, molins, en qualsevol cas, de molt poc rendiment atès el quasi nul desnivell. Era zona d'horta i es devia aprofitar més per a la pesca gràcies al canat que s'hi va situar, entre altres ginys.

El rec Major i la Vila Nova

D'aquesta entrada a l'interior del recinte de la Vila Nova –ja emmurallada del tot al segle XIII–, el que ha quedat actualment del sistema és el curs del rec troncal actual que passa per darrere les cases del nord de la plaça Major –ara soterrat i sota les edificacions ampliades– i el rec del carrer del Born. A part d'això resten algunes petites derivacions residuals com la que, fins a principis de la segona meitat del segle XX, discorria adossada a la muralla de ponent i que

regava les hortes de les cases d'aquest carrer després d'haver alimentat possibles indústries o fins i tot algun molí.

Del seu pas en època medieval pel que avui és plaça Major, fins a la sortida del rec a la muralla de migdia, no se'n sap molt més que el que diu el document de 1263 en el qual es cita aquest rec en el seu paper de delimitació per la banda de ponent del que es considerava la Vila. En el document només s'afirma que després de sortir de l'estany el rec seguia el camí públic de Girona (Constans, 1987). Però com que també s'esmenta que forma part del rec el molí d'en Bernat del Rec («molendinum Bernardi de Rego»), és a dir, el «molí de la Plaça» o de «les voltes de Dalt», cal suposar que el curs principal o troncal ja era el mateix que l'actual.

Les dues estructures hidràuliques d'aquest molí van ser alternativament una farinera (molí blader) i l'altra drapera o bé ambdues farineres. Consten com a propietat d'en Pere Dusay l'any 1353 i possiblement, abans, d'en Jaume Bardoner (Constans, 1981); d'en Berenguer Sa Val l'any 1389 (Faria, 2004); d'en Bernat Jofre entre 1421 i 1561 i entremig, l'any 1542, d'en Bartomeu de Vilademi (Palmada, 2010); d'en Joan Esteve Rabassa entre 1565 i 1581; d'en Porxes uns pocs anys i dels hereus d'en Casadevall l'any 1685 (Constans, 1985). L'any 1779 consta com a propietat dels Ramis, segons el ja esmentat plànol d'en Josep Toneca, i a partir d'aquí passa per herència, com altres que s'han esmentat, a les famílies Manresa, Pineda (1907) i Reig. De fet els darrers anys, amb l'afegit d'una turbina Francis, no només movia un molí fariner sinó també un escairador o de «blat de coure», una serradora, i encara va proporcionar electricitat després dels anys quaranta. Va cessar la seva activitat l'any 1960 aproximadament (fig. 8).

Passat aquest molí, encara existent i visitable, el rec segueix, paral·lelament al camí que, provinent del monestir, encarava el que avui són les voltes de Dalt de la plaça Major com a continuació del carrer Major per dirigir-se a Sobreporta. A finals del segle XIV, aquest curs i tot el que segueix fins a mas Riera s'anomenava la riera Nova, per bé que també s'adopten noms diferents en alguns trams, com els de rec dels Tints o rec dels Molins al barri de Sant Pere i a la sortida de la muralla de migdia respectivament. Però, al marge de la lògica d'aquest traçat, convindria explicar el gir sobtat que fa el rec quan arriba al carrer avui dit del Mercadal i abans del Portal de Sant Martíà.

El pont de Vila Nova

Al capdamunt del carrer Major (exactament davant dels n. 1 i 2) consta que hi havia un antic pont (Constans, 1981), l'existència del qual s'ha pogut constatar recentment. Es tracta d'un pont que no té res a veure amb el rec Major sinó amb una antiga riera d'escorrentia d'aigües pluvials que seguia, pel nord de la plaça Major, el camí de Besalú –l'actual carrer de Sant Martíà– i pel sud el de Girona, sempre a la banda de ponent dels camins. El traçat del rec Major indica que des de la placeta de Sant Pere cap al sud s'hauria aprofitat aquesta riera per a formar-hi el rec i els salts d'aigua per a l'aprofitament industrial. Per la banda de nord, aquesta suposada riera potser s'havia utilitzat per construir-hi la mina provinent de la Rajoleria.

Figura 8

El molí escairador del conjunt industrial de la plaça Major amb restes de les moles de l'altre molí fariner, avui desaparegut.

De manera que el rec Major ni desembocava en aquesta riera ni passava per sota del pont, sinó que el deixava a la seva esquerra per formar el molí de la Victòria o de la Confraria dels Paraires, ja a la banda sud del carrer Major. De fet, abans de travessar aquest carrer i a la cantonada d'aquest amb el Mercadal (durant molts anys la fleca de can Feliu Pagès), s'ha de consignar l'existència d'un molí enfortidor d'en Tomàs Belloch, que l'any 1685 es va convertir en fariner (Constans, 1992). El molí prenia l'aigua d'una derivació del rec al carrer del Mercadal i desguassava per sota el pas cobert que va a la placeta de Sant Pere per tal de tornar al rec Major després del molí dit de la Victòria. Aquest molí draper, l'any 1565 podia haver estat d'Antic Rabassa i el 1648 de Joan Matamala (Palmada, 2010), però no és segur del tot ja que tant Rabassa com Matamala podien haver posseït o gestionat el de la Victòria abans que no constés com a propietat de la Confraria dels Paraires l'any 1685 (Constans, 1992).

El molí retorcedor de la Confraria dels Paraires, del qual es conserva el salt i l'espai de l'estructura hidràulica, l'any 1337 podia haver estat propietat d'un tal Dalmau Seguí, però amb tota seguretat el 1394 i durant molts anys ho va ser d'en Guillem de Crespià (Faria, 2004). La Confraria dels Paraires, com s'ha dit, en tenia l'ús l'any 1685 i més tard, i fins a principis del segle XX, va ser dels Perpinyà (Constans, 1981), tot i que l'any 1832 consta a nom d'en Joan Font, segurament com a arrendatari. De fet, aquest molí constitueix el capçal d'un barri industrial que va ser el motor de la Vila Nova, ja que es recolzava entre el carrer Major (en època medieval «Major d'Amont» o dels «Ferrers» per tal de distingir-lo de l'actual de les Escrivanies, que llavors era el «Major Inferior» de la Vila Vella) i el camí de Girona, amb el rec com a eix productiu.

El barri de Sant Pere i la plaça Major

El rec Major, doncs, es va construir amb una clara intenció de desenvolupar un barri eminentment industrial que s'unia a la Vila Vella a l'entorn de l'actual carrer Major i està en relació directa amb el conjunt urbà de la Vila Nova, de manera que els quatre costats del que avui és la plaça Major vénen condicionats, en part, pels camins principals de l'època medieval i, en part, pel rec Major o la seva derivació pel carrer del Born. Cal fer notar que des del moment que el rec Major entrava a la Vila Nova qualsevol casa podia tenir algun tipus d'obrador o molí, ja que els edificis estaven situats entre l'espai públic –plaça o camí– i un rec. D'aquesta manera es va anar formant l'estructura urbana d'aquest extrem de la ciutat que poc a poc s'enllaçà amb la Vila Vella formant un únic conjunt, econòmicament emergent.

A la placeta de Sant Pere i a continuació del molí dels Paraires, en un tram que s'ha anomenat fins a l'època moderna el rec dels Tints, però també al carrer Major, s'hi instal·laren tints i adoberies, alguns dels quals tenien accés per la plaça Major, progressivament porxada sobre els camins públics i cada vegada més central en la vida de la vila. Només en el petit tram en el qual la riera Nova discorre dins el recinte murallat, s'hi podien comptar quatre o cinc molins en funcionament. El darrer d'aquests molins era el situat al capdavant de la placeta i ja prop de la sortida del rec fora de la muralla. Era el fariner d'en Sunyer i Busquet, citat l'any 1337, i estava situat al carrer d'en Sunyer (actualment de Sant Pere) i davant del que avui

es considera –amb alguns dubtes– el tint dels Paraires. L'any 1389 el molí era d'en Nicolau Bret (Faria, 2004).

A aquest molí s'hi accedia des del carrer de Girona per un pas cobert encara existent, situat sota de la casa del propietari, casa que l'any 1581 era de Francesca Font (Constans, 1992, p. 106). Entre 1648 i 1685 constava com a propietat de la família Serra (Constans, 1992), el 1779 d'en Gustà o Gustar, segons el plànol d'en Josep Toneca, i el 1832 d'en Vila, segons el plànol d'aquesta data. Però a partir de l'any 1843 la família Oriol va canviar l'activitat del molí fariner per la de paperer, activitat que va dur a terme fins a l'any 1907 (Vila, 2000). El molí va seguir funcionant en mans de Dolors Febrer i més tard de Ramon Masseguer, nom que és el que ha quedat modernament.

El rec dels Molins

El rec, ja fora de la muralla, seguia oferint usos industrials en forma de molins i al mateix temps va propiciar un eixample edificat entre el rec i el camí de Girona, sobretot a partir del segle XVIII, en canvi, bona part de la tasca de regadiu l'absorbia la derivació del rec provinent del carrer del Born que passava pel mateix camí (avui carrer) de Girona. La primera indústria d'aquest tram exterior a la muralla –anomenat sovint en la documentació rec «dels Molins»– és la d'un complex dedicat a la indústria tèxtil en el qual aprofitaven el salt, al mateix temps, diferents estructures hidràuliques, propietaris i societats. Estava situat a la cantonada de la carretera de Bàscara i pertanyia al mas d'Avall (o Masdevall) possiblement el mateix edifici situat en aquest lloc.

La citació més antiga d'aquest molí és de 1389, en què consta com a propietari (o arrendador, que això mai no és segur del tot) un tal Raimon Bret (Faria, 2004). En èpoques posteriors però indeterminades també s'esmenten els noms de «Xambó», «Fajola» o «Rovira», fins que l'any 1647 apareix el de Joan Honorat (Palmada, 2010), família que d'una manera o altra té a veure amb aquest conjunt hidràulic almenys fins a l'any 1779, quan no només el compartia amb la família Bartra i Antoni Serratosa, sinó també amb una fàbrica de teixits i paper d'estrassa d'Agustí Masmitjà (Constans, 1981). Amb aquesta nova activitat s'inicia una llarga tradició de paperera d'aquest edifici, que va seguir Pablo Sabatés el 1870 i la família Poch des de 1885, fins que l'any 1916 l'adquirí Francesc Pujol, que el va transformar en una adoberia, activa fins a l'any 1990, quan es va enderrocar l'edifici (Vila, 2000).

Uns pocs metres més avall –justament al centre del carrer Torras i Bages, prolongat als anys noranta– i ja de construcció moderna, hi havia el molí draper de Joan Malagelada, que l'any 1837 el va arrendar a Josep Cordoní, i aquest va iniciar la nova activitat paperera que van seguir els Masgrau i que va durar fins ben avançat el segle XX, tot i que els darrers anys compartia l'aprofitament amb un molí d'escorxa. Més antic era el molí següent, situat en un edifici enderrocat als anys noranta anomenat can Nocaire, on l'any 1685 s'hi esmenta el molí polvorer de Llorenç Ferrer (Constans, 1992) i on els plànols ja comentats de 1779 i de 1832 hi situen un

L'APROFITAMENT DE L'AIGUA DE L'ESTANY DE BANYOLES:
ELS RECS EN LA FORMACIÓ DE LA CIUTAT

batan o noc d'en Josep Cordoní. Probablement el molí polvorer va canviar la seva activitat per la de producció d'oli amb el mateix mecanisme, ja que l'any 1907 encara funcionava el trull amb una roda de caixons (Gussinyer, 1907) (fig. 9).

Figura 9

El trull d'oli, anteriorment molí polvorer, de can Nocaire.

Els darrers molins del rec Major

De totes maneres no seria estrany que tant aquest molí com el que segueix prop seu –el molí popularment anomenat d'en Campolier– haguessin estat propietat del mas Peraseca, esmentat als segles XIII i XIV (Faria, 2004), a causa de la proximitat d'aquest mas amb el rec Major i malgrat que aquest mas ja rebia aigua del rec de la Figuera d'en Xo. Ambdós molins són els darrers considerats en el document repetidament citat, dit de la Concòrdia de les aigües de l'Estany de 1685, si bé el d'en Campolier, en aquella data, constava com a molí fariner d'en Joan Batlle de Parets i sembla que ja ho era almenys des de 1647. A partir de 1779 ja pertanyia a la família Campolier, la qual, en una època indeterminada, el va aprofitar com a adoberia, activitat que va perdurar fins als anys cinquanta del segle XX en mans de la família Franch.

No hi ha notícies que en el tram final del rec Major s'aprofités l'energia hidràulica en època medieval, ja que tots els molins que segueixen als dos acabats de descriure només estan documentats al segle XIX, si exceptuem el cas de la Farga d'Aram, que es construeix *ex novo* l'any 1685. Així, després del molí d'en Campolier, hi consten: l'adoberia dels Vilaret (en el plànol de 1832), el molí fariner d'en Trull (construït aproximadament l'any 1800) i, finalment, el paperer dels Escatllar, amb una primera notícia segons la qual l'any 1800 era propietat dels Forgas o Forgues, que el van tenir arrendat durant tot el segle XIX als Sarquella fins que per raons familiars l'any 1883 va passar a mans dels Escatllar. Aquesta era una família amb experiència amb papereres ja que també era propietària de la Farga d'Aram, on també es fabricava paper, i d'altres indústries a Besalú. Van construir un nou edifici a principis del segle XX que va ser enderrocat a finals d'aquest mateix segle (Abellan, 2013b, c).

La darrera indústria que aprofita l'aigua del rec Major és la de la Farga d'Aram, construïda com s'ha dit l'any 1685 pel Comú de la Vila i en la qual Joaquim Escatllar, l'any 1897, va fer una important ampliació per a fabricar-hi paper. D'aquest molí, que compta encara amb les rodes que feien moure els martinets i l'estructura de la turbina que finalment va fer funcionar la fàbrica de paper, ja hi ha prou informació (Lluch; Moner; Privat, 1994, p. 143; Moner, 1997, p. 109; Privat, 1997, p. 123; Sanz, 1997, p. 117), per no haver d'ampliar més ni la descripció d'aquesta estructura ni la visió general plantejada sobre els recs de Banyoles i el seu aprofitament industrial. Un aprofitament que es va anar diluint amb els canvis tecnològics que van portar, primer, a la substitució de moltes rodes de caixons per turbines i, finalment, a moure les indústries amb l'electricitat. Així i tot, i com s'ha vist, alguns han perdurat fins ben bé a la meitat del segle XX.

Altres aprofitaments dels recs: safareigs i pesca

Si bé aquests darrers molins descrits ja no tenien res a veure amb la formació de l'estructura urbana de la ciutat, ja que quedaven situats lluny d'aquesta –no així amb la seva economia–, sí que val la pena afegir unes notes referents a altres usos de tipus menor que van tenir els recs a Banyoles, alguns dels quals va perdurar fins ben entrada la segona meitat del segle XX, com per

L'APROFITAMENT DE L'AIGUA DE L'ESTANY DE BANYOLES: ELS RECS EN LA FORMACIÓ DE LA CIUTAT

exemple el dels safareigs públics. Aquest tipus d'instal·lació, que era habitual a la major part de les poblacions, a Banyoles es donava en una quantitat fora del normal al llarg de tots els recs, i no només amb aquesta consideració de servei públic sinó que també eren molt abundants en els predis privats. Actualment encara se'n poden veure alguns dels públics al barri vell, com el de la placeta del Teatre, i als carrers de Sant Roc o dels Valls, i de privats als recs de Guèmol o al Major, però fins a la primera meitat del segle XX eren molt nombrosos al llarg de tots els recs i fins i tot a la vora de l'estany (fig. 10).

Més interessant encara, però, és l'aprofitament dels recs per a la pesca, no pas com a l'entreteniment en què s'ha convertit en els darrers anys, sinó com a producte de consum, especialment i fins a una època ben recent pel que fa a l'espècie de l'anguila, encara que també a la del barb i a la de la tenca. Les primeres notícies documentades de la importància de la pesca a l'estany i del fet que l'abat en tenia l'exclusivitat o bé que determinat sistema de pesca li pertanyia, apareix en la butlla de 1017 ja esmentada al principi, en la qual, entre les moltes propietats que s'atribuïen a l'abat, hi havia les «pesqueres» («et suis piscatoriis»), si bé és difícil determinar de quin tipus d'estri o element es tractava. De fet, a l'estany s'ha pescat amb xarxa ben bé fins al segle XIX i s'ha pescat sempre a l'estany i als recs amb el sistema més elemental de la canya i l'ham, però també amb altres ginys fixos o mòbils, com es veurà.

Figura 10

Safareigs de la placeta de St. Pere, el principal centre industrial de la Vila Nova, en una imatge de principis del segle XX.

La pesca a l'estany i als recs va tenir gran importància com a forma de subsistència sobretot a l'edat mitjana, de manera que l'abat del monestir, que en el seu domini del territori hi comptava, com s'ha dit, també el de l'estany i el dels recs, tenia molta cura de controlar que la població no només no abusés pescant en determinats llocs sinó que en certes èpoques va tenir taxativament prohibit pescar tant a l'estany com als recs. Constans va recollir una important quantitat de bans sobre prohibicions de pesca, fet que ens permet obtenir algunes pistes sobre aquesta qüestió i com, de mica en mica, els habitants de la Vila anaven guanyant terreny en aquesta pràctica fins a obtenir-lo del tot amb la Concòrdia de 1685 (Constans, 1992, p. 92-94; Constans, 1951, p. 34).

Per exemple, l'any 1399 es prohibia pescar a l'estany amb xarxa, però s'ha de suposar que es donaven per descomptades altres prohibicions que afectaven els recs, com en el pregó de 1407, que prohibia pescar als caps dels recs amb tot tipus de giny. Aquest segle XV, per alguna raó, va ser especialment destacat per aquest tipus de pregons. Així, n'apareixen el 1418, el 1420, el 1427, el 1432, el 1440, el 1443, el 1446, etc. I en la major part d'aquests bans, s'especificaven expressament els llocs més delicats, és a dir, els caps dels recs, les entrades dels molins i sobretot els canats i les barboleres.

Els canats

Un dels pregons que dona més informació sobre el problema de la pesca en els recs és l'emès per l'abat Pau l'any 1440 (Constans, 1951, p. 34), en el qual el rec de la Figuera d'en Xo és esmentat amb el nom de «rec de la Canela» tot concretant que la prohibició afectava «los caners» d'aquest rec, és a dir, els canats per a la pesca d'anguiles d'aquest i dels altres recs: «[...] no hage nengu qui gos pescar en lo estany ni en los recs de Guèmol ni de las Forcas ni de La Canela sobre los caners ni en rechs den Brugada ni den Ort sobre los molins ni (en les) barboleres [...]», és a dir, els cinc recs actuals anomenats avui oficialment de sud a nord: Guèmol, Major, de la Figuera d'en Xo (o del molí Canyer), d'en Teixidor i de ca n'Hort.

Els «caners», és a dir els canats, segons el que es dedueix de la documentació existent, eren uns llocs determinats dels recs preparats amb un ormeig per pescar sobretot anguiles, si bé en principi s'ha de parlar només de dos: el canat Vell i el canat Nou, situats respectivament en els recs del molí Canyer, el primer, i en el Major, el segon. El nom de *canat*, derivat de canya segons Coromines i que encara avui s'utilitza a Banyoles per referir-se a un carrer (carrer del Canat), és, segons l'Alcover-Moll, un (o una) «canal feta amb canyes llargues, plana i ampla de boca i tapada per la part contrària, que és la més estreta, per pescar en aigua corrent». De fet, no el trobem escrit així a Banyoles fins al segle XV, ja que abans d'aquesta època apareix amb les formes de les quals prové el nom, com «Canar», «Canamar», «Caner», «Canari», «Canario», «Canarium» o «Canarii».

Així, el «Canarium d'Aguamillo» o «el canario novo» esmentats en un capbreu de 1280 correspondrien al canat del rec Major, mentre que l'any 1337 Emersenda, muller d'en Jacob Bateti,

paraire, confessa que paga censos, entre altres finques, per una feixa a l'horta anomenada «des Canar Vey» que afronta a migdia amb el rec «[...] dicti Canarii», és a dir, amb el rec on hi ha aquell canat (Farias, 2004). I ja s'ha comentat abans que a finals del segle XVII s'esmenta que en Ramis paga per «[...] un canat [...] de pescar peix i delme de les anguiles» o que una peça de terra està situada al «Canat d'en Ramis» (Palmada, 2010). També el 1581 s'esmenta una feixa al «Canamar» o «Canat Nou» (Constans, 1992).

Els canats, a Banyoles, havien de tenir una estructura física fixa i eren un element tan important que s'utilitzava sovint per situar propietats, tot i que es desconeix, de moment, la seva situació exacta. Perquè malgrat que l'Alcover-Moll considera que un canat és l'ormeig de pesca pròpiament dit, en els pregons sobre la pesca emesos pels abats en els segles XV i XVI es diferenciava entre l'indret i l'ormeig. És a dir, que el canat, a més a més de ser un ormeig de pesca, definia un lloc, mentre que el giny mòbil era la barbolera («barbol» o «bertrol») que se situava a diferents llocs del rec. Aquest fet es veu clarament en el pregó de 1446: «[...] nengu ni nenguna qui gos pescar ab ninguna tesura en lo estany so es dels canats en amont ni en les barboleres [...]» (Constans, 1992).

Així doncs, hem d'imaginar els canats banyolins com unes parts o trams dels recs dins les quals s'organitzaven amb canyes les canalitzacions fixes amb forma d'embut que permetien la captura de les anguiles que pujaven cap a l'estany pel Ter i pel Terri, així com també altres espècies. Aquest giny fix de pesca el podem comparar amb l'actual pantena de la llacuna de l'Encanyissada al Delta de l'Ebre, per bé que amb unes dimensions molt més reduïdes. Per les referències que tenim, creiem que el canat Nou estava situat en el rec Major, possiblement entre can Quim del Rec i el carrer del Canat, mentre que el canat Vell es trobava en el rec de la Figuera d'en Xo, segurament prop del molí Canyer i entre aquest i la muralla, és a dir, a la sortida del molí (fig. 11).

Barboleres i regueres

La barbolera, també anomenada «barbol» o «bertrol», segons el mateix Alcover-Moll, és un giny construït amb xarxa en forma de dobles embuts sostinguts per diferents anells de fusta i/o de ferro per pescar en les rieres però fàcilment traslladable a un lloc o altre d'un rec o al mateix estany a la sortida d'aquests. És molt semblant al giny anomenat gànguil, que requereix ser arrossegat per una barca i és encara utilitzat al mar en diverses zones per a la pesca de gambes i peix petit. El cas de la barbolera banyolina, de la qual se'n guarda un exemplar a can Teixidor del Terme, té la particularitat que els anells –que són de fusta– no són circulars del tot sinó que tenen una part plana, cosa que fa suposar que servia per deixar-la reposar al fons dels recs, si tenim en compte la poca fondària d'aquests (fig. 12).

Finalment cal esmentar que el mot reguera que apareix en la documentació d'aquests segles XIV a XVII correspondria a les derivacions dels recs troncalcs que regaven les hortes dels diferents propietaris, és a dir, a petites canalitzacions d'uns 30/40 x 30/40 cm segurament formades amb

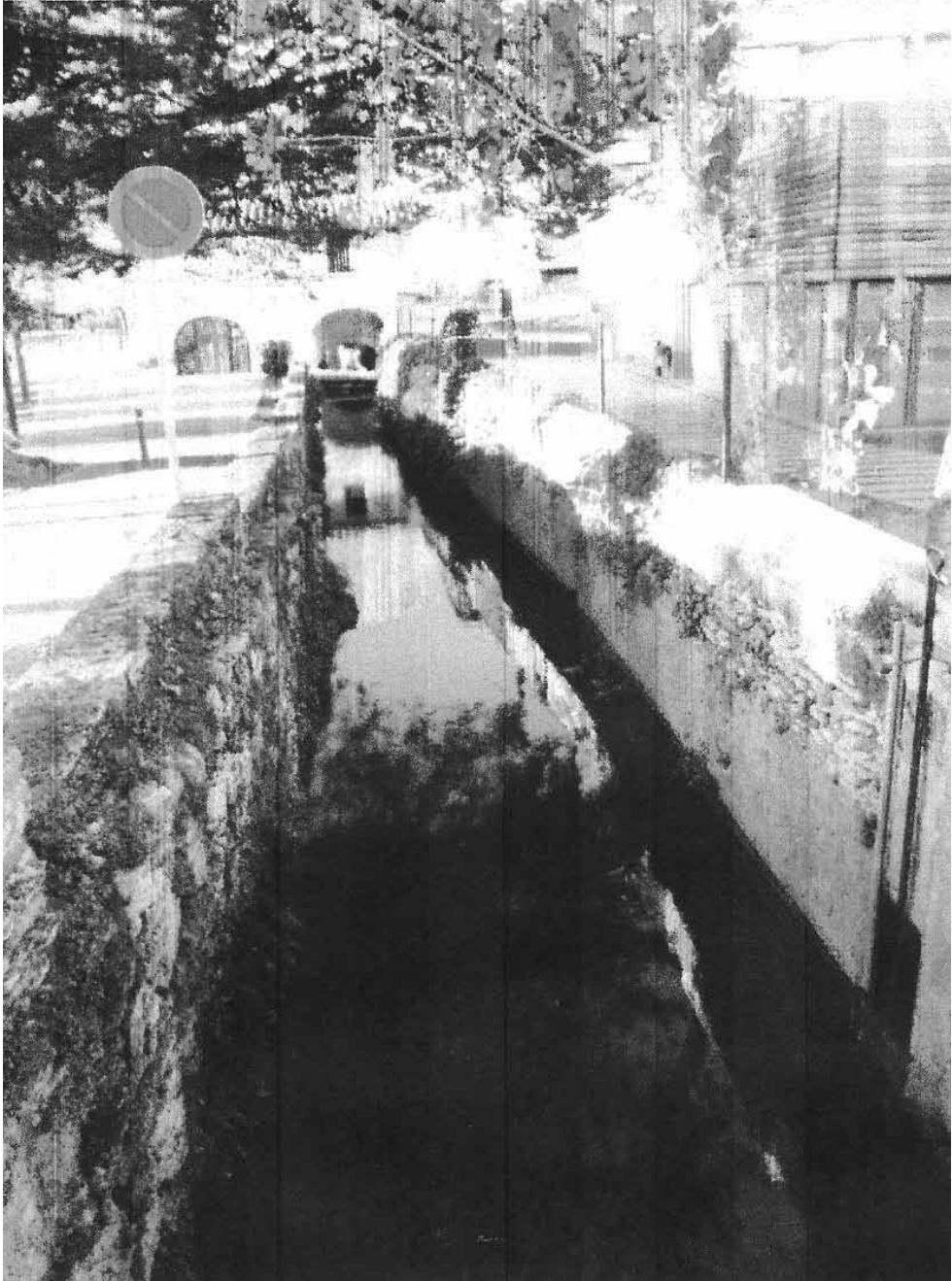

Figura 11

El rec Major vist des del carrer del Canat amb l'edifici de can Quim del Rec al fons. És probable que en aquest indret hi hagués instal·lat el «Canat Nou».

L'APROFITAMENT DE L'AIGUA DE L'ESTANY DE BANYOLES:
ELS RECS EN LA FORMACIÓ DE LA CIUTAT

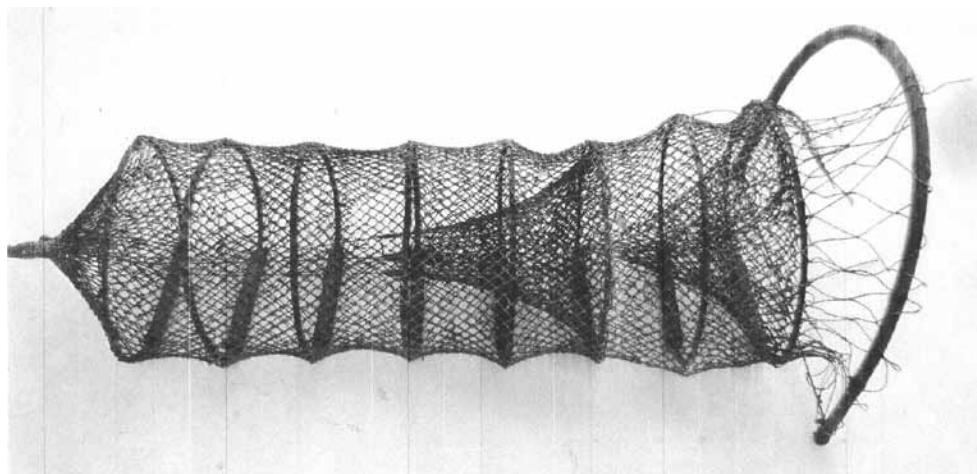

Figura 12

Una barbolera de pescar anguiles amb base plana per dipositar al fons dels recs de Banyoles.

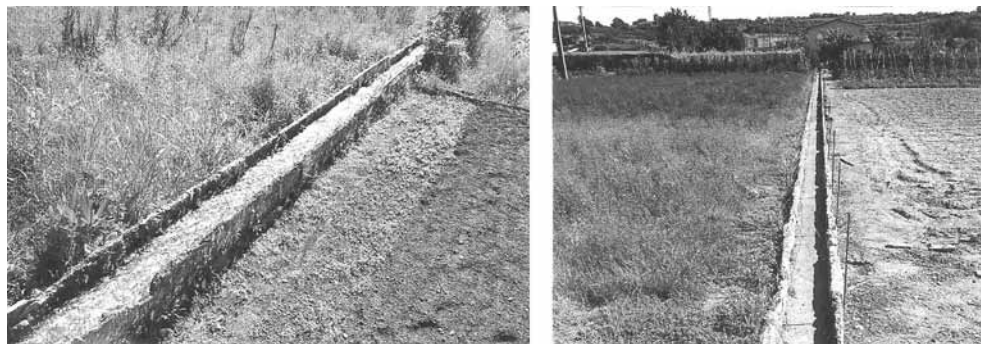

Figura 13

Regueres: petites canalitzacions formades amb llosa de Banyoles per distribuir aigua entre les hortes.

lloses, com les que encara es poden veure avui entre les hortes a llevant del monestir. Molt sovint aquestes regueres definien les afrontacions de les diferents propietats i és en aquest sentit que trobem el mot esmentat en capbreus i altres documents d'aquesta època (fig. 13).

De fet, en els documents d'aquests segles apareixen nombrosos noms de molins –i alguns de recs– que no s'han esmentat en aquestes notes perquè no s'ha localitzat la seva situació. És molt possible que alguns corresponguin a propietaris o arrendataris que els gestionaven o posseïen entre les dates que aquí s'han apuntat, de manera que en estudis o treballs futurs es podran corroborar o corregir la realitat o els errors que pugui contenir l'aproximació duta a terme en aquest treball.

Figura 14
Intervenció arquitectònica que reconstrueix el sistema hidràulic d'un antic molí amb el canal principal, el de desguàs i el salt d'aigua.

L'APROFITAMENT DE L'AIGUA DE L'ESTANY DE BANYOLES: ELS RECS EN LA FORMACIÓ DE LA CIUTAT

I per acabar, sembla obligat fer una reflexió sobre el tractament que mereix avui un sistema d'aprofitament de l'aigua que segueix eixint de l'estany una vegada que s'ha perdut del tot el seu ús industrial, tot i que es manté a mínims el de regadiu (si es compara la superfície regada fa un segle i l'actual). Un sistema que no només forma part de la història de la ciutat sinó que n'és gran part l'origen, i sense el qual no hauria assolit la riquesa i el poblament de què ha gaudit en diferents segles.

I un dels tractaments possibles d'aquesta encara extraordinària xarxa de recs, lluny d'amagar-la com s'ha estat fent durant anys i convertir-la sovint en desguàs d'aigües negres, és el de fer-la evident per recordar a generacions futures quins són els seus orígens i fer conèixer de què ha viscut la ciutat durant anys. Dit en poques paraules, fer visible el perquè d'aquesta ciutat.

És a dir, en definitiva, que cal tornar a obrir recs vergonyosament tapats per la seva adaptació a la xarxa del clavegueram i ensenyar quin havia estat el seu funcionament i la seva utilitat. És així com s'ha dut a terme darrerament en alguns espais de la ciutat i també, amb una obra exemplar, al carrer de la Muralla on, a partir de l'enderroc d'una de les darreres indústries que utilitzaven la força de l'aigua per als usos industrials, s'ha reproduït el sistema de distribució de l'aigua que tenia. Sembla clar que aquest és el camí que s'ha de seguir per a la resta de salts que encara es poden veure en algún recs (fig 14).

BIBLIOGRAFIA

- ABELLAN, J.A. (2013a). «El molí del Canyer». *Revista de Banyoles*, núm. 951.
- (2013b). «Can Nocaire». *Revista de Banyoles*, núm. 952.
- (2013c). «Del molí d'en Forgas a cartrons Masó». *Revista de Banyoles*, núm. 954.
- ALSÍUS I TORRENT, Pere (1895). *Ensaig Històrich sobre la Vila de Banyolas*. Banyoles: Estampa de F. Mateu i X. Vilardell.
- CLARA, Josep (1983). «Notícia de la farga de Banyoles durant el segle XVI». A: *Amics de Besalú. Assembla d'Estudis del seu comtat*. Besalú: Amics de Besalú.
- CONSTANS, Ll. G. (1951). *Bañolas*. Banyoles: Ajuntament de Banyoles.
- (1981). *Manuscrits inèdits de Mossèn Constans*. Vol. IX: *Expansió urbana de Banyoles*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles.
- (1985). *Diplomatari de Banyoles*. Vol. I. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles.
- (1987). *Diplomatari de Banyoles*. Vol. II. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles.
- (1992). *Diplomatari de Banyoles*. Vol. V. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles.
- FARIA, V. (2004). *Els capbreus de la vila de Banyoles (segles XIII-XIV)*. [Beques Joaquim Palmada. Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles. Inèdit]
- GUSSINYER, R. (1907). *Agua de Bañolas. Ordenanzas de aprovechamiento de las aguas del lago*. Banyoles: Ajuntament de Banyoles.
- LLUCH, R.; MONER, J.; PRIVAT, Ll. (1994). «La farga de Banyoles: història, arquitectura i funcionament». A: *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles 1992-94*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles.
- MONER, Jeroni (1997). «L'edifici de la farga d'aram de Banyoles». A: *Fargues de ferro i fargues d'aram. Història, geografia i aspectes tecnològics*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles. (Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles; 18).
- PALMADA, G. (2010). *La força de l'aigua*. [Beca Patronat Eiximenis. Inèdit]
- PRIVAT, Ll. (1997). «Aspectes funcionals de la farga de Banyoles». A: *Fargues de ferro i fargues d'aram. Història, geografia i aspectes tecnològics*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles. (Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles; 18).
- REYES, J.M^a. (2013). «Els orígens de la jurisdicció feudal del monestir de Banyoles». A: *Monestirs i territori: 1200 aniversari de la fundació del monestir de Sant Esteve de Banyoles*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles. (Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles; 33).
- SANZ, E. (1986). «El borde oriental del lago y el asentamiento de Banyoles». A: *Primeres jornades sobre l'estany de Banyoles*. Girona: Diputació de Girona: Ajuntament de Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles.
- (1997). «Els darrers anys de la farga de Banyoles». A: *Fargues de ferro i fargues d'aram. Història, geografia i aspectes tecnològics*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles. (Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles; 18).
- VILA, A. (2000). *Els molins paperers del Pla de l'Estany*. [Inèdit]